

політехнічний словник : Близько 100 000 термінів і термінів-словосполучень / Укладач М. Зубков. – Х. : Гриф, 2005. – 952 с. 11. Новий французько-російський словник. – «АБІ Прес», 2010, 2011. 12. Проект Ваал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vaal.ru/index.php>. 13. Пройдаков Е. М. Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і прогамування / Едуард Михайлович Пройдаков, Леонід Абрамович Теплицький. – Вид. 1. – К. : Видавничий дім «СофтПрес», 2005. – 552 с. 14. Рицар Б. Про англійсько-український глосарій виробів Microsoft / Б. Рицар, Р. Мисак, Р. Микульчик // Проблеми української термінології : зб. наук. пр. / Відп. ред. Л. Полюга. – 2006. – С. 28–30. 15. New Oxford American Dictionary. – 3rd Edition. – Oxford : Oxford University Press Inc, 2010. 16. Oxford Dictionary of English. – 3rd Edition. – Oxford : Oxford University Press, 2010. 17. The Oxford Dictionary of Synonyms and Antonyms (over 140 000 synonyms and antonyms). – Oxford : Oxford University Press, 2007. – 528 p. 18. Український форум Mozilla : локалізація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mozilla-forum.org.ua/index.php?action=printpage; topic=88.0>

УДК 801.316.4

Зоряна Куньч

Національний університет «Львівська політехніка»

ДО ПИТАННЯ УТВЕРДЖЕННЯ ТЕРМІНА «РЕТОРИКА» В УКРАЇНСЬКІЙ НАУЦІ

© Куньч З. Й., 2012

У статті проаналізовано походження й історію функціонування в українській науці термінів «риторика» і «реторика» в діахронному розрізі від найдавніших часів і до сьогодні. На основі проведеного історичного дослідження, а також розгляду сучасних тенденцій упорядкування чинного українського правопису зроблено висновок щодо доцільності використання терміна «реторика».

Ключові слова: українська мова, термінологія, термін, риторика, риторика, красномовство, ораторське мистецтво, транслітерація.

The article analyzes the origin and history of functioning the terms «rytoryka» and «retoryka» (rhetoric) in Ukrainian science in diachronic terms from ancient times until today. Based on historical research and review of current trends in ordering of current Ukrainian spelling was concluded that term «retoryka» should be used.

Keywords: Ukrainian language, terminology, terms, rhetoric, oratory, transliteration.

У сучасній науковій системі відроджується і, безумовно, міцно утвердиться наука про ораторське мистецтво, яку сучасні підручники й словники позначають терміном «риторика». Водночас у деяких працях із цієї галузі, зокрема в дослідженнях відомого українського мовознавця Олексі Горбача, знаходимо й дещо незвичну для сучасного читача термінологічну одиницю на позначення назви цієї науки – «реторика». Неточність у термінології – явище вкрай негативне, тож завдання цієї статті – дослідити історію обох термінів та визначити, котрий із них слід рекомендувати до використання, а котрий варто відкинути як невдалий варіант. Актуальність цього дослідження зумовлена тим, що досі ніхто не обґрунтовував доцільності використання того чи того терміна, хоча ця проблема впливає не лише із недоліків нашого правопису, але й захована в глибинах історії української теорії красномовства. Результати проведеного дослідження можна буде рекомендувати правописній

комісії для використання в роботі над подальшим вдосконаленням українського правопису. У своїй статті ми дотримуємось чинної норми, тому вживатимемо термін «риторика».

Дослідження названої проблеми, гадаємо, варто провести в діячності, спираючись на походження цього терміна та його інтерпретацію в працях українських учених різних періодів – від перших письмових пам'яток і до наших днів, а також у синхронії – з огляду на сучасні тенденції розвитку й упорядкування українського правопису.

Назву науки про ораторське мистецтво українські вчені запозичили з давньогрецької мови: ῥητορικὴ τέχνη – мистецтво красномовства [6, с. 238]. В «Етимологічному словнику української мови» [4, с. 66, 83] подано дві словникові статті: «ритор» і «ретор», але другу супроводжує ремарка *заст.* Отож простежмо, як в історичному розрізі відбувалося засвоєння цих термінологічних одиниць.

Наука про ораторське мистецтво відома на наших землях щонайменше дев'ять століть. Теорію красномовства руські книжники запозичували з Візантії, де існувало цілісне риторичне вчення, успадковане від стародавніх греків і римлян. Найпершу пам'ятку, що містить уривок риторичного трактату, знаходимо вже серед найдавніших письмових пам'яток Київської Русі – в «Ізборникові» Святослава 1073 року. Це трактат «О Образѣх» – переклад статті візантійського вченого Г. Херобоска. Пам'ятка не містить цілісної риторичної теорії, а лише невеличку її частину, пов'язану з мовностилістичним оформленням тексту. Ні в цьому трактаті, ані взагалі у тексті «Ізборника» терміна «риторика» чи «реторика» не виявлено. Це й не дивно. Адже цей трактат є наочним свідченням того, що руські книжники прагнули зовсім уникати запозичених лексем у своїх перекладах – усі терміни цієї пам'ятки перекладено або скальковано. Тому в «Ізборникові» Святослава 1073 року знаходимо лише українську назву науки про ораторське мистецтво – *вѣттиство* (красномовство), а також термін *виттиискыи*, у Путятиній Мінеї (XI ст.) – *вѣттии* (оратор або ритор), у «Святковій Мінеї» (XII ст.) – *вѣттиствовати*, у «Житті Теодора Студита» (XIII ст.) – *вѣттиє* (красномовство) [7, с. 15]. Відзначимо, що поняття красномовство могло позначатися одним із спільнокоренових слів – *вѣттиє* або *вѣттиство*, що свідчить про прагнення авторів до яконайточнішого відображення наукових понять рідною мовою й водночас про небажання запозичувати чужомовні лексеми.

Щойно в пам'ятках XIII ст. уперше знаходимо термін-запозичення: *риторика* (риторика), *ритор* – «Житіє Теодора Студита», *риторскыи* (ораторський) – Октіох. Як бачимо, запозичення цих термінів відбувалося писемним шляхом, через засвоєння візантійської традиції передавати грецьку літеру «η» через «и».

Наступний період розвитку української теорії ораторського мистецтва пов'язаний із латинськомовною українською спадщиною. Адже латина запанувала на наших землях як мова науки, а риторика стала однією з найпопулярніших дисциплін у навчальних закладах XVII–XVIII століть. Із цього періоду до нас дійшли численні підручники з риторики й поетики, розроблені професорами Києво-Могилянської академії. Усі вони писані латинською мовою. Відомо, що латинська мова передає назву науки красномовства терміном «*rhetorica*», що й стало базою для засвоєння цього терміна іншими європейськими мовами, зокрема романськими. Однак нелатинські пам'ятки з того ж часу засвідчують існування слов'янізованого терміна «риторика». Аналізуючи рукописний посібник «*Praesep̄ta artis oratoriae*» – посібник з риторики для студентів Карловецької слов'яно-латинської колегії (1736 р.), професор О. Горбач послідовно використовує термін «реторика», однак цитуванні уривків пам'яток того періоду підкреслено вживає термін «ритор» [2, с. 324], наголошуючи таким чином на функціонуванні саме такого варіанта давньо-грецького запозичення у XVIII ст. Отже, дві течії – греко-слов'янська і польсько-латинська, – які, за спостереженнями М. Ф. Сумцова [9, с. 6], виявили себе в українській науці XVII ст., знайшли своє відображення також у вживанні терміна на позначення науки красномовства: за польсько-латинською традицією, яка відображала впливи сучасної європейської науки, використовувано термін «*rhetorica*», а за

греко-слов'янською, що розвивалась під переважним впливом візантійської культури, вживано термін «риторика».

Саме в рамках цієї греко-слов'янської течії з'являється й перший філологічний трактат, писаний церковнослов'янською мовою зі значними домішками української: «Грамматіки славенския правилное сѣнтагма» Мелетія Смотрицького, у якому знову проявилось прагнення автора уникати запозичених лексем: аналізовані назви риторичних фігур автор або калькує з давньогрецької мови, або перекладає якоюсь лексемою з рідної мови. Лише один запозичений термін уживає Мелетій Смотрицький. Це синонім до терміна «образи» – термін «схимата». Його вживання приводить нас до кількох важливих висновків: по-перше, автор відчув потребу уточнити значення багатозначного вже на той час слова «образи», прагнучи до точності й однозначності терміна, по-друге, він не використав латинської назви цього поняття, послідовно дотримуючись греко-слов'янської традиції; по-третє, що для нас особливо важливо з огляду на тему дослідження, грецьку «η» він передає через «и»: *σχηματα* – схимата. Отже, ця традиція знову знайшла своє підтвердження.

Гармонійним продовженням греко-слов'янських традицій в українській риториці стала віднайдена О. Горбачем рукописна церковнослов'янська «Риторика» з міста Нямца (Румунія). Аналізуючи цю пам'ятку, учений звертає нашу увагу на те, що «українська мова й східноукраїнська (північно-лівобережна?) говірка автора (чи переписувача) проривається крізь церковнокнижну поволоку в неетимологічних написаннях слів, у наголосі та в деяких формах і рідше в лексиці» [3, с. 393]. Та що стосується передавання термінів, то автор цього підручника засвідчує для нас спробу систематичного дотримання єдиних норм транслітерації давньогрецьких лексем, підпорядкованих візантійській традиції. Зокрема, «η» передає через «и» (риторика), «β» через «в» тощо, тому деякі терміни цієї «Риторики» звучать незвично для сучасного читача: епіфонима (суч. епіфонема), антіметаволи (суч. антиметабола).

Ще одна надзвичайно важлива в історії української риторики праця – «Наука албо Способ зложеня казанія» Йоанникія Галятовського (1659, 1663, 1665). Термінологія цього трактату здебільше латинського походження, часто з наведеними українськими відповідниками-синонімами. Це пояснюємо тим, що Й. Галятовський був вихованцем братської школи, а потім професором і ректором Києво-Могилянської академії, де, як ми вже зазначали, риторичну науку викладали латинською мовою, дотримуючись європейської традиції. Оратора або вчителя красномовства Й. Галятовський постійно називає терміном «казнодія», а термінів «ритор» чи «риторика» він не вживає.

Нове відродження української риторики на вже зовсім нових засадах настає після затяжної кризи, пов'язаної із припиненням наукової діяльності українською мовою, починаючи від 1720 р., коли вийшов сумновідомий указ Петра I про заборону видавати книги українською мовою, і аж до другої половини XIX ст. Ці нові засади сформулював М. Левченко в статті «Замѣтка о русинской терминологии», опублікованій 1861 року в «Основі». На думку автора, термінологія західних народів здебільшого склалася в середні віки й розрахована була на те, щоб наукову мову не могли розуміти звичайні люди. «Теперь наука делается общим достоянием, поэтому и терминология должна быть общепонятною... Русинским писателям предстоит дело совершенно новое. Термины научные следует составлять в духе народного языка так, чтобы впоследствии они могли быть приняты самим народом» [8, с. 184]. І, як наслідок, на початку XX ст. з'являється кілька посібників і наукових статей, що стосуються проблем ораторського мистецтва. На особливу нашу увагу заслуговують два підручники того періоду, видані майже одночасно в різних державах, але дуже подібні за своїми термінологічними й правописними засадами. Це «Поетика» Дмитра Загула (Київ: «Спілка», 1923) і «Українська стилістика і ритміка. Українська поетика» Володимира Домбровського (Перемишль, 1923 і 1924). Обидва автори прагнуть максимально наблизити риторичну термінологію до живої народної мови, використовуючи українські лексеми в ролі термінів, а також прагнуть дотримуватись єдиних правописних норм для транслітерації іншомовних слів. Вони вживають «т» на місці давньогрецької «θ», «е» на місці «η» тощо. Отже, ми бачимо, що правописні норми щодо

цих питань не відрізнялися в Східній і в Західній Україні. Тому обидва автори послуговуються термінами «реторика», «реторичний».

Такі самі варіанти можна відшукати і в інших виданнях того часу, адже правописні системи, упорядковані українськими мовознавцями на початку ХХ ст. (1919, 1927, 1928), базувалися на фонетичному принципові правопису. А відповідно до фонетичної традиції запозичення іншомовних одиниць на місці грецької «η» в українській мові мала б з'явитися літера «е», адже «η» у давньо-грецькій мові звучала як [ē]. Отже, термін «реторика» засвідчено і в «Словарі української мови» Б. Грінченка (т. IV, с. 13).

Але цю правописну традицію було перервано, тому що, як справедливо зазначає Ю. Шевельов, «після перевороту, вчиненого Сталіним у січні 1931 р., і призначення П. Постишева на диктатора правопис драстично переглянено без будь-якої дискусії або застереження, без будь-якої гри в демократію» [11, с. 499]. І вже у подальших підрадянських виданнях вживають виключно термін «риторика», а термін «реторика» зберігають лише українські вчені діаспори, зокрема цитовані вже Олекса Горбач та Юрій Шевельов (Шерех).

Отже, традиція використання в українській науці термінів «риторика» і «реторика» залежить, звичайно ж, від позамовних чинників, насамперед від суспільно-політичних обставин життя народу, від бажання утвердити свою релігійно-культурну належність. Тому, слідуючи візантійській традиції, у різні історичні часи вчені використовують термін «риторика». Відображення «е» чи «и» на місці давньогрецької «η», як бачимо і як досліджено в статті «Як правильно: катихизм, катехизм, катихизис, катехісис, катехиза?», часто в історії має принципове значення і політичний підтекст [5, с. 63–71]. Зокрема, передаючи грецьке слово *κατήχησις*, автори різних конфесійних напрямів уживали «и» на місці «η» за візантійською традицією запозичення. Митрополит Андрей Шептицький навіть у латинізованій формі вважає за потрібне вживати «и» (катихизм), мабуть, щоб засвідчити візантійські корені греко-католицької церкви [1]. Особливо виразно «політичний» підтекст транслітерації «η» через «и» виявився в позиції відомого філолога Олекси Горбача. Цей учений, як ми вже відзначали, дотримувався фонетичного принципу, утвердженого Харківським правописом 1928 року, відтворюючи «η» через «е» (реторика, реторичний). Однак він повертається до «и» на місці «η» у словах «катихизм», «риторика», коли це стосується посібників 17 століття, підтверджуючи таким чином візантійську традицію християнства в Україні.

Лише на початку ХХ ст. разом із виникненням потреби формувати термінологічні системи на народному ґрунті та впорядковувати український правопис на основі фонетичного принципу з'являється й послідовно використовується термін «реторика» і в Наддністрянській Україні, і в Наддніпрянщині. Цю традицію перервано з початком сталінських реформ і така ситуація зберігається сьогодні.

Розгляньмо тепер проблему вибору терміна «реторика» чи «риторика» з огляду на правописну систему сучасної української мови. Правопис слів іншомовного походження в українській мові відомий мовознавець Ірина Фаріон назвала «ахіллесовою п'ятою нашого правопису» [10, с. 94], адже це «та царина, яка, наче в побільшуваному дзеркалі, свідчить про мовну і національну зрілість» [10, с. 94]. Відсутність єдиних правописних норм транслітерації запозичених слів в українській мові, зумовлена зовсім не мовними чинниками, породила низку проблем із написанням наукових термінів греко-латинського походження: крім транслітерації «η», ще й транслітерація «ϑ», «β» тощо.

Відомо, що сучасна українська мова зберегла у своїх лексичних запасах як слова з літерою «е», так і слова з літерою «и» або «і» на місці давньогрецької «η». Це пов'язано, як ми вже наголошували, із двома традиціями засвоєння давньогрецьких слів – візантійською та західно-європейською, які знайшли своє відображення в мові народу, що з уваги на своє геополітичне розташування завжди перебуває на межі двох світів. Оскільки український народ прийняв християнство візантійського обряду, то природно, що і в церковній термінології, і в загально-вживаній мові, виявили себе візантійські традиції: «ϑ» передають через «ф» (Феофан, кафедра, арифметика), «β» через «в» (амвон, Василь), «η» через «и» або «і» (митрополит, панікадило, ігумен). Не менш

яскраво в нашій мові проявляє себе й західноєвропейська традиція: «Ѣ» передають через «т» (теолог, катедра, ритм), «Ѣ» через «б» (Біблія, базис), «ѣ» через «е» (математика, механіка, мімесис, Лета).

Сучасний український правопис проблему невпорядкованості транслітерації «ѣ» українською мовою замовчує. Водночас Харківський правопис 1928 року, який дуже ретельно розглянув проблему правопису чужих слів, пропонував грецьку «ѣ» у словах давно запозичених передавати через «и» (напр., псалтир), але в словах, які тяжіють до західноєвропейської традиції, вживати «е» (летаргія, арифметика, Атени, магнет, хемія, амнесія тощо).

Незважаючи на те, що чинний український правопис не помічає проблеми із транслітерацією «ѣ», мовознавці, а особливо термінологи, цю ваду нашого правопису широко обговорюють. Зокрема, чимало вчених вважають за доцільне реабілітувати терміни «хемія», «магнет».

Отже, на основі проведеного аналізу можемо зробити такі висновки: по-перше, сучасна українська літературна мова мусить усувати варіанти в термінології, тому не варто допускати існування двох термінологічних одиниць «риторика» і «реторика». Крім того, невпорядкованість правопису чужомовних запозичень шкодить іміджеві української мови, а дотримання певних стандартів у правописі чужих слів «засвідчує мовну самодостатність і можливість до саморозвитку без задивлення на чужі мовні системи або ж їхнє копіювання, наслідування чи навіть запобігання» [10, с. 94]. По-друге, зважаючи на основну роль фонетичного принципу у формуванні норм сучасного українського правопису, слід у ньому сформулювати норму щодо послідовної транслітерації давньогрецької «ѣ» через «е», крім окремих слів, засвоєння яких відбувається за традицією. Отже, рекомендувати використання терміна «реторика». По-третє, ця сучасна норма транслітерації не повинна поширюватись на писемні пам'ятки минулого, у яких передавання «ѣ» через «и» мало принципове значення. Таке толерантне ставлення до традиції, до прикладу, продемонстрував у своїх наукових працях славетний учений Олекса Горбач.

1. *Божя наука, катихизм християнсько-католицької віри на основі Біблії* / Під ред. А. Шептицького. – ССРСР – Швейцарія, 1991. – 111 с.
2. Горбач О. *Карловецькі рукописні Praecepta artis oratoriae з 1736-37 рр Віденської національної бібліотеки* / Олекса Горбач // Горбач О. *Зібрані статті IV. Історія граматики на Україні. Риторика.* – Мюнхен ; München ; Monachii, 1993. – С. 320 – 328.
3. Горбач О. *Рукописна церковнослов'янська «Риторика» з 2-ї половини 18 в. монастирської бібліотеки в Нямі у Румунії (1971)* / Олекса Горбач // Горбач О. *Зібрані статті IV. Історія граматики на Україні. Риторика.* – Мюнхен : München Monachii, 1993. – С. 387–442.
4. *Етимологічний словник української мови : У 7-ми т. / Редкол. : О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 5 : Р–Т / Уклад. : Р. В. Болдирев та ін. – 2006. – 704 с.*
5. Захарків О. *Як правильно: катихизм, катехизм, катихизис, катехісис, катехіза?* / О. Захарків, З. Куньч // *Єдиними устами. Вісник Інституту Богословської Термінології та Перекладів*, 4/2000. – Л. : Вид-во Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 63–71.
6. Куньч З. *Риторичний словник* / Зоряна Куньч. – К. : Рідна мова, 1997. – 341 с.
7. Куньч З. *Українська риторична термінологія: історія і сучасність : Монографія* / Зоряна Куньч. – Л. : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2006. – 216 с.
8. Левченко М. *Замѣтка о русинской терминологии* / М. Левченко // *Основа.* – 1861. – Ч. 7. – С. 185.
9. Сумцов Н. Ф. *К истории южнорусской литературы XVII ст.* / Н. Ф. Сумцов. – Харьков, 1885. – Вып. II: *Иоанникий Галатовский.* – 85 с.
10. Фаріон І. *Правопис – корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір* / І. Фаріон. – Л. : Свічадо, 2004. – 120 с.
11. Шевельов Ю. *Про критерії в питаннях українського офіційного правопису* / Юрій Шевельов // *Шевельов Юрій. Вибрані праці* : У 2 кн. – Кн. 1. *Мовознавство* / Упоряд. Л. Масенко. – 2-ге вид. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 583 с.